

КОНФІКСИ ОБ-...-ОК, НАД-...-ОК, ВІД-...-ОК ТА ПРО-...-ОК В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті досліджено шляхи формування структури і розвиток семантики конфіксальних дериватів з афіксами об-...-ок, над-...-ок, від-...-ок та про-...-ок протягом писемного періоду розвитку української мови.

Особливості структури та семантики словотворчих засобів мови, їх склад та специфіка функціонування постійно привертають увагу дослідників. Історія формування окремих афіксів та розвиток їх словотвірних значень відображені у працях таких вчених, як: П. І. Білоусенко, В. В. Грещук, Й. П. Гурський, Н. О. Задорожня, Б. Ліндерт, А. В. Майборода, В. В. Німчук, І. С. Олійник.

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної думки спостерігається по-жвавлення інтересу східнослов'янських мовознавців до конфіксів – розірваних (перерваних), двоелементних морфем, які діють у словотворчому акті комплексно, обрамляють твірну основу і мають цілісне словотвірне значення, яке формують їх складові частини. Конфіксацію як словотвірне явище, а також окремі види формантів у слов'янському мовознавстві описали А. А. Амінова, Л. В. Владимірова, Е. В. Казанська, В. М. Марков, Г. О. Ніколаєв, М. К. Пишкало, В. П. Старинін, С. Х. Чекменьова, П. П. Шуба та інші. С. В. Воропай вивчила систему конфіксального словотворення іменників у сучасній українській мові (2001), І. О. Іншакова простежила історію формування та розвиток словотвірних значень іменникових конфіксів з другою частиною *-ник* (1996), Л. М. Стовбур описала еволюцію підсистеми українського іменникового конфіксального словотворення, яке здійснюється за допомогою афіксів з матеріально не вираженим другим компонентом, протягом писемної історії української мови (2004).

На окрему увагу заслуговують конфіксальні морфеми з другим компонентом *-ок*. Зокрема, запропонована стаття репрезентує історію формування афіксів *об-...-ок, над-...-ок, від-...-ок, про-...-ок*, які продукують досить виразні в семантичному плані слова і мають давнє походження.

Конфікс об-...-ок. Формування конфіксальної морфеми *об-...-ок* в українській мові охоплює тривалий період часу. Сучасні дослідники стверджують, що цей афікс діяв у праслов'янській мові. За нашими матеріалами, один іменник фіксується у XVI столітті, наприклад: *Городен всихъ 18, вежицы две: у вышки ровны съ обланками, у бланокъ оконъ не дороблено (1552 АрхЮЗР I/7 587) «місце, територія біля лану»*). Інші деривати з елементами *об-* та *-ок* у структурі наявні в джерелах кінця XIX – першої половини XX століть.

На перший погляд може здатися, що це варіант форманта *о-...-ок*. Проте *об-...-ок* та *о-...-ок* – різні морфеми. Хоча описуваний дериваційний засіб творить невелику кількість похідних, ми не можемо залишити їх поза увагою. Іменники, у морфемній будові яких вичленовуються елементи *об-* та *-ок*, очевидно, первинно співвідносилися з префіксальними дієсловами. Наприклад: *обміжок* (Левч 29) «межа, що розділяє дві смуги поля» (пор. діал. «вузька смуга землі, яка відокремлює одну борозну від іншої» (СУСГ 146)) від *обмежити* (Гр II 18) «провести межу навколо, обмежувати»; *обкісок* (ДзПА 33) «пропуск при косінні» від *обкосити* (Гр III 13) «скосити навколо». Пізніше у свідомості мовців закріпився семантичний зв'язок між новотворами та іменниками в називному відмінку, наприклад: *межа* – *обміжок*, *коса* – *обкісок*. На такому ґрунті і сформувався конфікс *об-...-ок*. А описані структури стали співвідноситися і з дієсловами, і з іменниками, тобто вони полімотивовані.

Пізніше формант *об-...-ок* творить кілька дериватів безпосередньо від іменникових основ, наприклад: *обніжок* (ФП 160; СУСГ 146) «вузькі смуги землі, що поросли кормовими травами, які обмежують хлібні ниви», пор. «шерсть з ніг вівці» (Вас 62) або «стежка, доріжка, протоптана чи спеціально зроблена» (ДзПА 63) та «перекладина між ніжками (стола, стільця)» (УРС/1926 501); *облавок* (Гр III 13) «борт корабля» (*лава* «вузький місток, колода, перекинута через воду для переходу»); *обшарок* (СБГ 359) «спеціальний інструмент для округлення заліза»; *обполок* (СУСГ 146) «крайня дошка з розпиленої вздовж зовнішньої частини колоди».

Описана група конфіксальних похідних має загальне словотвірне значення «те, що прилягає до чогось, названого твірною основою», і побутує як у літературній мові, так і в діалектах.

Конфікс *над-...-ок*. Базою для творення конфіксальних структур із *над-...-ок* послужили прийменниково-відмінкові форми типу *над землею*, *над горбом* і подібні, у яких прийменник вказував місце знаходження певного предмета в просторі відносно іншого предмета.

Перший дериват із *над-...-ок*, за нашими матеріалами, фіксується в XVII столітті: *надгробокъ* отцу Афанасію Пилиповичу (1648 КартТимч) «пам'ятник над могилою або камінь». Саме в цей час починає формуватися й загальне словотвірне значення типу: «те, що по відношенню до предмета, названого твірною основою, займає у просторі положення зверху (над ним)». Пізніше виникло ще кілька похідних такого плану: *надчубокъ* (Павл 509) «капелюх або щось інше, що виконує функцію капелюха» (*чуб* «передня частина волосся або все волосся на голові в людини»); *надкрилок* (ВТ 51) «частина крила у вітряку», «елемент невода» (від *крило* «одна із сіток невода, бокове полотнище»); *надколінок* (СУМ V 71) «анатомічна назва – плоска округла кістка, розміщена спереду нижнього колінця стегна». Препозитивна частина конфікса в структурі *надвечірок* (СУМ V 3) «час перед вечором, початок вечора» походить від прийменника *над*, який ужи-

вався з іменниками на позначення часу (*над вечір*), а в новотворі *надсоток* (Ж 476) «частина козаків, які складають лишок у сотні, проте належать до полку» – від *над*, який вказував на кількість (*над сто*).

Описаний словотвірний тип є малопродуктивним. Налічується невелика кількість дериватів – це відіменникові утворення, крім *надсоток*, що походить від числівника *сто*. Побутують описані назви і в діалектах, і в літературній мові.

Конфікс *від-...-ок*. Іменники з конфіксом *від-(од-)...-ок* у структурі, за нашими даними, фіксуються вперше в ХІХ столітті: *відзарок* (Ж 97) «відблиск зорі, спалах» (*зоря* «заграва, сяйво»); *відземок* (97) «частина стовбура дерева від землі до гілок», пор. *удзамок* «те саме» та *відзамок* (СБГ 53) «нижня частина спиляного, зрубаного або викопаного з коренем дерева»; *віднорок* (Павл 667) «відгалуження від основної нори». Хоча у ХVІІІ ст. з конфіксом *от-...-окъ* віднаходимо іменник на позначення частини того, що назване мотивувальним словом: тотъ всякъ, не яко *отродокъ*, но яко зичливий и любезний с [и] нъ отчизни своеей (1720 ЛВел 48) «виродок» (*родъ*, хоч не виключене виведення цього слова від *отродити*).

Походить перша частина конфікса із прийменника *від (од)*, який уживався на позначення початку (*від землі, від нори*), а також частини від цілого (*від зорі*). Одночасно з описуваною двоелементною морфемою формувалося загальне словотвірне значення типу. Деривати з цим формантом називають певну частину від того, що позначено твірною іменниковою основою. Усі похідні можна об'єднати в такі лексико-словотвірні групи.

I. Назви предметів, які містять у собі деякі ознаки того, що позначено твірною основою, або є частиною того, що називає мотивуюче слово, наприклад: *одлясок* (Дз 48) «частина ляси біля кітця, яка затримує рибу і не дає їй змоги вийти з кітця» (*ляса* «щит із міцних, очищених від листя очеретин», *кітець* «загорода із очеретяних ляс для вилову риби»); *відгілок* (Елек 76) «те, що відводиться від основної лінії, відгалуження» (від *гілка* із усіченням *-к-*); *відрідок* (Кр 51) «те, що відгалужується від роду, але не набуває статусу нового роду, виступаючи частиною того, від якого утворилося»; *відринвок* (ВТ 60) «відгалуження труби для стоку води» (*ринва* «труба для стоку води»); *віджилок* (И 89) «корисні копалини, які розташовані від основної лінії, або невелика жила, що відгалужується від основної»; *відкрилок* (УРС/1953 235) «частина будівлі, яка прилягає до якогось із крил основної споруди».

II. Найменування явищ, які становлять частину від тих, що названі твірною основою: *відлясок* (Гр I 218) «відголосок пострілу або щиголя; відзвук» (від *лясь* «звук від хляпання по чомусь або шльопання (ляскання)»); *відзимок* (Д 52) «холод наприкінці зими», також *одзимок* (Б-Н 258); *відлунок* (Із 114) «відбиття звуків, невелика луна».

III. Назви місцевості, як займає положення збоку від того, що позначено твірною іменниковою основою: *відмежок* (О I 122) «вузька земельна

зорана смуга, що розташована при межі»; *відплесок* (ДзПА 255) «мілкий, глухий (без витоку) рукав річки» (*плесо* «вільна від заростей, відносно глибока і спокійна ділянка якої-небудь водойми»).

Одиничним прикладом представлені назви істот: *відлюдок* (Гр I 218; Лєсна 13) «той, що тримається осторонь від людей, уникає товариства». За допомогою конфікса *від-...-ок* з'явилося похідне від збірного іменника *рій* «бджолина сім'я» – *відрійок* (УРС/1953 251) та *відройок* (ДзПА 56) «молодий рій, новий рій» або «штучно створений рій» (СУСГ 42), пор. діал. *отройок* (СБГ 372) «новий рій», хоча, можливо, це утворення виникло на ґрунті суфіксації дієслова *відроїтися* або *відроїти*. Таким чином, цей іменник є полімотивованою структурою.

Поруч із відіменниковими новотворами з початку ХХ століття побутує відчислівниковий дериват *відсоток* (Дом 55) «процент, зиск із кожних ста карбованців або взагалі число, що показує, яку частину чого-небудь береться з кожної сотні». Отже, конфікс *від-...-ок* сформувався, очевидно, у ХІХ столітті й представляє собою складну морфему, яка починає активно діяти, увійшовши до складу дериваційних одиниць українського іменника.

Конфікс *про-...-ок*. Аналізований афікс починає функціонувати наприкінці ХV століття, наприклад: Остаф'їй далъ тому *Проселку* (1498 АЛМ I 159) «населений пункт, розташований між селами» (*село*); Справа записана Степана Сосничченка о визнанню плахот, которие в *промутокъ* под манастиром з розним недомір перебирано (1667 АП I 86) «простір між мурами, простінок» (*мур*).

За нашими матеріалами, наступна фіксація похідних з конфіксом *про-...-ок* наявна в другій половині ХІХ століття. Наприклад: *променокъ* (Житецький 74) «назвисько, прізвисько», утворене від прийменника із займенником у формі знахідного відмінка *про мене*. Ця структура має словотвірне значення «те, що має безпосереднє відношення до того, що названо твірною основою». Таке значення розвинулося пізніше від значення «те, що у просторі знаходиться між тим, що називає твірна основа», яке простежується в іменниках ХV- ХVІІ ст. *проселок* та *промуток* і яке засвідчують деривати типу: *провуток* (СКвО ІІІ 36) або *проуток* (63) «обмежений двома рядами будинків простір для їзди й ходіння між двома вулицями»; *пролісок* (Ж 773) «місце в лісі або на узліссі, вільне від дерев, галявина», пор. «поляна на узліссі або серед лісу» (Матвіїв 73) або «прогалина в лісі, просіка» (ГТК 165), пор. *пролісок* (СКвО ІІІ 45) «різновид трав'янистої рослини родини лінійних з блакитними чи синіми квітками, які ростуть на лісових галявинах». Утворилися наведені іменники на ґрунті прийменниково-відмінкових форм, у яких *про* вказував на значення «між тим».

В українській мові сформувалися дві лексико-словотвірні групи похідних, утворених конфіксальним способом за допомогою форманта *про-...-ок*.

І. Найменування того, що знаходиться між чимось, що названо твірною основою: крім *проселок*, *промуток*, *провуток* та *пролісок*, *проміжок*

(Кр 158) «вільний простір між чимось, або час, який відмежовує одну подію від іншої»; *проверсток* (ПТ 223) «тонкий прошарок у верстві породи іншого складу» (*верства* «горизонтально розміщена маса чого-небудь, що стикається з поверхнею іншої маси; шар», з усіченням -в- в основі); *прошарок* (ТТ 140) «шар чого-небудь у чомусь іншому, між шарами чогось іншого»; *прожилок* (РУНГПС 113) «те ж, що й прошарок»; *пропласток* (РУНГПС 114) «те ж, що й прошарок» (*пласт* «шар»).

II. Назви того, що є частиною чогось, позначеного мотивуючим словом, і в просторі знаходиться між ним: *простінок* (Ж 778) «частина стіни між прорізами вікон, дверей»; *прочолок* (Д 253) «вершина гори або головна, передня сторона будинку»; *продолок* (ГорбачРоманів 75) «припіл сорочки чи спідниці», пор. *подолок* «нижня частина спідниці»; *просуренок* (ДзПА 266) «іній, ожеледь» (*серен, сирен, сурен* «наст, обледеніла кірка на поверхні снігу, що утворюється від посилення морозу після відлиги»), пор. *просуренок* (Мельник 89) «шафран строкатий, народна назва рослини» або «біла, з фіолетовими прожилками квітка, надзвичайно приємного запаху, яка розквітає раніше проліска» (СУСГ 178), а також *просурук* (178) «пролісок» (очевидно, теж від *сурен*, оскільки простежується зовнішня подібність квітки до природного явища).

Описуваний словотвірний тип, за нашими матеріалами, є малопродуктивним. Сфера вживання дериватів із цим конфіксом –переважно наукова література.

Таким чином, конфіксальні морфеми *об-...-ок, над-...-ок, від-...-ок* та *про-...-ок* займають чітко визначене місце в афіксальній словотвірній системі української мови. Виконуючи свої функції поряд із іншими двоелементними формантами, вони збагачують словниковий склад української мови похідними з унікальною словотвірною семантикою.

Список скорочень джерел

АП	Актове книги Полтавського городского уряда XVII века. Вып. 3: Справы вечистые 1672 – 1680 годов / Ред. и прим. В. Л. Модзалевского. – Чернигов, 1914. – 124 с.
АрхЮЗР	Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею по разбору древних актов. – К., 1859 – 1914.- Ч. 1-8.
Б-Н	Білецький-Носенко П. Словник української мови. Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К., 1966. – 421 с.
Вас	Василенко В. И. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии. Отделы I, II, III. Кустарные промыслы, сельское хозяйство и земледелие, народные поговорки и изречения. – Харьков, 1902. – 80 с.
ВТ	Шелудько І. М. Практичний словник виробничої термінології. – Харків, 1931. – 110 с.
Горбач-Романів	Горбач О. Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської обл. – Мюнхен, 1965. – 103 с.
Гр	Словарь української мови. Зібрала редакція журналу «Киевская ста-

- рина»/ Упорядкував з дод. власного матеріалу Б. Грінченко. Т. 1–4. – К., 1907 – 1909.
- ГТК Громко Т. В., Лучик В. В., Поляруш Т.І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. – Київ-Кіровоград, 1999. – 224 с.
- Д Дубровський В. Словник українсько-московський. 5 вид. – К., без року. – 361 с.
- Дз Дзензелівський Й. О. Словник специфічної лексики говірок нижнього Подністров'я // Лексикографічний бюлетень. – Вип. VI, 1958. – С. 35–55.
- ДзПА Дзензелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови. – К.: Наукова думка, 1984. – 308 с.
- Дом Доманицький В. Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів. – К., 1906. – 128 с.
- Ж Желеховский Е. Малорусско-німецкий словарь. – Т.1–2.– Львів, 1886. – 1117 с.
- Житецький Житецький П. Словар книжной малорусской рѣчи по рукописи XVII века. – К., 1888. – 104 с.
- И Украинско-русский словарь. Под. ред. Ильина. – К., 1971. – 1064 с.
- Із Ізюмов О. Українсько-російський словник. – Харків, 1930. – 980 с.
- Карт-Тимч Картотека до історичного словника українського языка/ Укл. Є. Тимченко. Зберігається в інституті українознавства ім. І. Крип'якевича АН України в м. Львові.
- Кр Російсько-український словник правничої мови / Гол. ред. А. Ю. Кримський. – К., 1926. – 228 с.
- ЛВел Величко Самійло. Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками. – К., 1926. – 269 с.
- Левч Опыт русско-украинского словаря. Сост. М. Левченко. – К., 1874. – 190 с.
- Лєснова Лєснова В. В. Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини: Людина та її риси. – Луганськ: Шлях, 1999. – 76 с.
- Матвіїв Матіїв М. Д. Методичні поради і матеріали для діалектологічної практики студентів-філологів. – Сімферополь: Доля, 2004. – 79 с.
- Мельник Мельник М. Українська номенклатура вислих рослин. – Львів, 1992. – 356 с.
- О Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. – К.: Наукова думка, 1984. – Ч. 1–2.
- Павл Павловскій А. Грамматика малороссійскаго нарѣчія. Краткій малоросійскій словарь. – СПб, 1818. – 114 с.
- ПТ Словник природничої термінології. – К., 1927. – 262 с.
- РУНГСП Російсько-український нафтогазопромисловий словник / Уклад. В. С. Бойко та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – 176 с.
- СБГ Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.
- СУМ Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т.1–11.
- СУСГ Словник українських східнослобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Лєснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 234 с.
- ТТ Трихvilів Ю., Зубков І. Словник технічної термінології. Мірництво. (Проект). – Київ-Харків, 1930.

- УРС/1926 Українсько-російський словник. А. Ніковський. – К., 1926. – 864 с.
- УРС/1953 Українсько-російський словник. Гол. ред. І. М. Кириченко. – Т. 1. – К., 1953. – 506 с.
- ФП Словник живої народної, письменної і актової мови руських югівщан Російської і Австро-Венгерської Цесарії. Сост. Фортунат Пискунов. Изд. 2-е испр. и знач. пополн. – К., 1882. – 309 с.

Summary

The article is dedicated to the ways of formation of structure and development of confixal derivatives with affixes об-...-ок, над-...-ок, від-...-ок and про-...-ок in the course of writing period of the Ukrainian language development.